

YU ISSN 0350—185x
UDK 808

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

LI

Уређивачки одбор:

*др Даринка Гортан—Премк, др Ирена Грциќац, др Милка Ивић,
др Павле Ивић, др Александар Младеновић, др Мирослав Николић,
др Асим Пецо, др Мигар Пешиќан, др Живојин Станојчић,
др Драго Ћупић, др Егон Фекете*

Главни уредник:

МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД

1995

СТАНА РИСТИЋ
(Београд)

УНИВЕРБИЗАЦИЈА КАО СРЕДСТВО ЕКСПРЕСИВИЗАЦИЈЕ
РАЗГОВОРНЕ ЛЕКСИКЕ*
(на материјалу Речника нових речи — И. Клајна и романа Убиство с
предумишљајем — С. Селенића)

У раду је показано да се опште карактеристике универбизације као и карактеристике оних њених типова који се јављају у наведеном корпусу на плану комуникације реализују као појаве експресивизације, а на лексичком плану као јединице са емотивно-експресивним значењем и стилском функцијом.

1. Предмет овог рада јесу они видови експресивизације лексике који се у разговорном језику (стилу) реализују у различитим творбеним типовима обједињених истом функцијом и истим типом смисаоних односа према мотивирајућим еквивалентима. На плану лексичког система и лексичке употребе овај творбени процес издваја се као јединствен начин именовања који се у најновијим приступима означава термином *универбизација*¹.

* Резултати истраживања представљени у овом раду су део обимнијег истраживања проблема експресивне лексике. Предмет истраживања, теоријско виђење проблема и одређивање појма експресивне лексике представљени су у мом раду под насловом: *Контативни аспекти значења експресивне лексике (лексиколошко-лексикографски приступ на корпусу из Речника САНУ)*, Зборник Матиче српске за филологију и лингвистику XXXVIII/1—2, Нови Сад, 1994, 537—542.

¹ У србистници (сербокроатистици) писмо до сада пандазило на употребу овог термина. Појаве овог типа (универбизација у ширем смислу) на синтаксичком плану разматране су под појмом *кондензација* (Нвић, 1979: 117—122; Радовановић, 1990: 13—50). У књизи Радовановића дати су подаци о више његових радова који се баве датом темом као и преглед наше и стране литературе о проблемима синтаксичке кондензације. Међутим, термин *универбизација* учинио нам се функционалан за издвајање појава на лексичком плану (универбизација у ужем смислу, исп. *Dynamika*, 1989: 299) као и за разматрање и објашњавање неких хетерогених појава у категорији експресивне лексике. За нашу тему показала су се значајна виђења проблема универбизације у књизи *Динамика* (1989: 298—306, 370, 381—382, 383) и у раду Бабанова (1994: 125—132). Бавећи се неким аспектима универбизације у свом раду Бабанов одређује овај појам, што смо имали у виду при разматрању ове проблематике у вези са појавом експресивизације. У раду је даг и историјат питања: исп. напомену 1 на стр. 125 и даље текст 125—128 стр. У књизи *Динамика* аутори разликују универбизацију у ужем и у ширем смислу (299), али се они, у оквиру проблема динамике лексичког развоја, баве уни-

1.1. За аспект којим се у овом раду бавимо узимамо одређивање овог појма по Бабанову, у смислу да је универбизација процес другостепеног именовања у коме настају проста имена према постојећим сложеним именима од којих се разликују јасно израженим експресивним компонентама значења (Бабанов, 1994: 131—132)². Са творбеног аспекта универбизација се у нашем корпусу јавља као процес који се регуларно остварује суфиксалном деривацијом једног од чланова сложеног имена при чему се остали чланови изостављају. Универби се у номенклатуру лексичког система укључују као јединице са експресивном функцијом и конотативним компонентама значења. У нашем корпусу то су обично компоненте негативне конотације³.

1.2. Иако је процес универбизације на формалном плану повезан са компресијом (скраћивањем) сложеног (аналитичког) имена, не може се рећи да је он само резултат деловања принципа језичке економије (овај принцип се иначе може јавити као основни принцип структурног синтетизма уколико не опонира делотворнијим језичким принципима). По Бабанову у језику су делотворнији принципи **достатности** и **адекватности** употребе јединица у комуникацији. По првом принципу, упркос оствареног принципа економичности, универбизација би била непродуктиван и непожељан процес у језику јер су универби најчешће комуникативно недостатни. За настајање универбизације много је пресуднији принцип експресивности (Бабанов, 1994: 131). Овај принцип примарно је одређен индивидуалном креативношћу субјекта оцене при избору/творби новог имена за реалију актуализовану у процесу комуникације. Креативност у замени сложеног имена простим, као стилски поступак са емоционалним ефектом, сврстава универбизацију у **инхерентни тип експресивности** (Zima, 1961: 12—42). Иако се код свих експресивних јединица оба типа експресивности — адхерентне и инхерентне — емоционално стање субјекта номинализације јавља као стимул избора имена са експресивним ефектима, у реализацији се издвајају два типа маркираности експресивних јединица: емотивно-експресивна и функционално-стиљска маркираност. Кома ће типу одређена јединица

вербизацијом у ужем смислу. Она је представљена као творбени процес и као једна од најновијих тенденција лексичког развоја. За нас је значајно запажање да се универбизација одређује као појава да се за један концепт везују две јединице, при чему често долази до семантичких померања код једне од њих. Ова појава је, по ауторима књиге, карактеристична нарочито за професионалну и експресивну комуникацију.

² По Бабанову универбизмом се не могу сматрати проста и сложена еквивалентна различита по пореклу (домаће и страног име шир.), као ни еквивалентна са заједничком мотивационом осномом, али неиздиференцираним експресивно-стиљским компонентама значења (1994: 131—132).

³ Према нашем досадашњем увиду у проблем појам универбизације обухвата много више творбених типова и разноврснијих појава у лексичком систему од ових којим се ми у раду бавимо. Нас универбизација интересује само као један од начина експресивизације лексичких јединица, и ми ћемо се овом проблему вратити у свим случајевима експресивне лексике код којих се она јавља.

припадати зависи шта се у интерпретацији узима као примарно у процесу номинализације: емотивни садржај или језичко средство. У случају примарности садржаја — обично адхерентна експресивност — јединице ће се примати као емотивно маркиране, а у случају примарности језичког средства — обично инхерентна експресивност — јединице ће реализовати стилску маркираност (Ристић, 1994: 539—541). Универби су углавном стилски маркиране јединице које као функционално-стилски сигнали преносе основну замисао субјекта номинализације о одобравању/неодобравању онога што се именује.

1.3. На формалном плану универб је најчешће у творбеној вези са својим сложеним еквивалентом (мада не мора да буде), а на плану садржаја тај однос је сложен као и код јединица адхерентне експресивности⁴. Сложени еквивалент се и у овом начину именовања узима као помоћни елемент — екстензионал из чијег концепта се издваја актуализирано и екеплицирано својство које мотивише ново име референта и иницира стварање новог концепта — интензионала. Битне карактеристике новог концепта одређује чињеница да функцију његовог синтетизирања обавља нека „језичка личност“ (у акту комуникације) која, независно од стереотипа, прави **свој избор** помоћног садржаја. Избор се осим на стереотипима може заснивати и на квазистереотипима, јер појединачна — лична представа о референту не мора да одговара стварности. У том избору је, у ствари, интерпретација новог садржаја чија **когнативна семантика** — **значење** садржи комплексну информацију: **репрезентативну** (издвајање објекта — неког његовог својства), **вредносну** (оцену тог својства као доброг или лошег), **емоцијну** (исказивање емоционалног односа према тако оцењеном својству у смислу одобравања или неодобравања) и **стилску** (експресивну и употребну функцију) (Телија, 1988: 42; Ристић, 1994: 538). Почетни стимул и крајњи исход оваквог именовања је емоционални однос. Сложена смисаона структура новонастале јединице — универба, као и осталих типова експресивне лексике, одређена је и прагматичким елементима комуникације међу којима су најважније улоге говорника и ситуације.

1.4. На синхронном плану универби функционишу као јединице другостепене (секундарне) номинализације, које, осим упућивања на денотате, исказују и емоционални однос субјекта именовања према њима (Бабанов, 1994: 129).

1.5. На функционално-стилском плану универбизација се јавља као карактеристика **неофицијелне комуникације** разговорног стила која се у савременим условима урбанизације и демократизације остварује у многим жанровима писаног и говорног језика. Као јединице језика са експресивном функцијом универби, као и други типови екс-

⁴ Ист. Ристић, 1994: 540—541.

пресивне лексике, дају комуникацији емоционалну тоналност, што се на скали престижности вредују као сниженост стила. Употреба јединица овог типа карактеристична је за спонтану професионалну и фамилијарну (интимну) комуникацију у ужем кругу говорника. Претходно знање и препознатљивост ситуације, као прагматички елементи комуникације, омогућавају реализацију њихове сажете експликације и сложене информације.

2. У савременим условима динамике лексичког развоја универбизација представља значајну тенденцију тог развоја и функционално-стилске раслојености језика. У недостатку репрезентативнијег корпуса за најновију ситуацију у српском језику узели смо два дела која могу бити индикативна за тему којом се бавимо. То су Клајнов *Речник нових речи* углавном са корпусом из језика средстава информисања и Селенићев роман *Убиство с предумишљајем* са лексиком најпрестижније урбане — београдске средине. И језик средстава информисања и језик урбане средине су захвални корпуси за актуалне појаве у језику. Примери у нашем корпусу обухватају само неке случајеве универбизације чије ћемо карактеристике представити у даљем излагању. Већина универба у Речнику означена је квалификатором „фамилијарно“, који као специјални квалификатор није адекватан на месту општег квалификатора „експресивно“. Однос између наведених квалификатора је хипонимичан, па се први може употребити само за неке случајеве експресивности. Међутим, примери овако маркирани у Речнику имају заједничку карактеристику **ограничености употребе**, што карактерише жаргонску (идиоматску) лексику. Исту карактеристику имају и примери из Селенићевог романа јер се јављају у језику говорника београдског омладинског жаргона⁵.

2.1. Општа карактеристика наних примера жаргонске лексике на творбеном плану јесте да настају **суфиксалном деривацијом**, при чему се као мотивирајућа основа најчешће узима једна јединица из сложеног имена, а остале јединице се изостављају. У корпусу су најбројније именичке изведенице, затим глаголеке, а нешто мањи број је придевских изведеница. Наведена реч—универб задржава исто денотативно значење као и његов сложени еквивалент, али реализује нови, додатни, за комуникацију важнији, садржај, чије конотативне компоненте исказу дају експресивни ефекат. Конотативно значење нових јединица инхерентне експресивности мотивисано је емоционалним односом субјекта именовања према референту, али садржи и друге прагматичке компоненте у вези са намером (циљем) говорника, са адресатом и са говорном ситуацијом. С обзиром на емоционални однос већина универба из нашег корпуса реализује негативну конотацију.

⁵ Под жаргоном подразумевамо онај говорни идиом који се као лексичко-семантички подсистем карактерише парциалном стилском сниженошћу, експресивном обојеношћу и ограниченим кругом носилаца. Ист. Борисова—Лукашевић, 1983: 105, нап. 7.

2.2. Представилићемо их према врстама речи пратећи углавном реализацију њиховог експресивног садржаја и најопштијих творбених карактеристика. Већи број потврда нашли смо у Речнику него у Селенићевом роману, па уз прве нећемо давати податак о аутору, а друге ћемо представљати са овим податком и у контекстуалном окружењу.

2.2.1. Именички универби

Према типу експресивности именичке универбе смо поделити на оне који се односе на човека, на неку његову карактеристику у вези са делатношћу, поступцима, карактерним и др. особинама и сл. и на оне које упућују на све остало.

2.2.1.1. У прву групу спадају универби типа: *половњак* — мушка особа у зрелим годинама (код Клајна као прво значење наведено је „половин аутомобил“) и *половњача* — женска особа у зрелим годинама, *забавњак*, *народњак* — извођачи забавне/народне музике, *мировњак* — припадник мировног покрета, *културњак* — културни радник/онај који се бави културом, *усмерењак* — ученик усмереног образовања, *позоришњак* — човек из позорница/позоришни уметник, *вилењак* — власник виле, *перверзњак* — перверзан човек; *физикалац* — физички радник, *стихоклепац* — песник који прави лоше стихове, *емотивац* — емотивна особа, *депресивац* — особа склона депресији, *маринилац* — особа од маринисаног значаја, *домац* — особа која станује у дому/интернату, *годишњемодморац* — онај који је на принудном годишњем одмору; *усрећивач* — особа која усређује (некога), *прекидач* — онај који штрајкује с прекидима, *цабалебар* — онај који цаба једе хлеб, *катастрофичар* — онај који предсказује катастрофу; *досадњаковић* — досадан човек; *дођош* — онај који је дошао/доселио (негде); *гребатор* — онај који се гребе/који живи на туђи рачун; *цемпераш* — онај који се обично појављује у цемперу а не у сакоу како би се иначе очекивало; *лован* — човек који има много лове/новца; *добег* — онај који је добегао (негде); *ћуголог* — онај који ћути/који се не изјашњава (о печему).

Из ове групе именица код Селенића се јавља само универб *прекидач*, па ћемо навести примере: Како смо дигли дупета, *прекидачи* нагрнуше да апишу наше столице (37); Око осам, одемо до Бермудског... да видимо шта се дешава међу господом студентима... Појма ми немамо да су *прекидачи* за то вече заказали протестну шетњу центром Београда; Један из мудрог руководства, онај врљави... важан *прекидач* — запази ретена на штакама (104).

Уз наведене универбе дати су и њихови сложени сквиваленти на основу чега се јасно може видети тип суфиксалне деривације. Као мотивациона основа узима се она јединица из сложеног имена која експлицира својство актуализовано у комуникацији (то су обично одредбене речи: придеви, глаголи, падежни облици именица) и на њу

се додаје неки од продуктивних суфикса за ову категорију именица. Најбројније су изведенице са суфиксом *-њак*, затим се јављају суфикси: *-ац/-лац*, *-ач*, *-ар* и појединачни примери са суфиксима: *-ић*, *-ош*, *-ор*, *-аш* и *-ац*. У корпусу се јављају и примери композиције типа: *добег*, *хуго.лог*, *цабалебар*, *стихоклепац*, *годнињесодморац*. Ушверби и сложени еквиваленти имају исто денотативно значење, али ови први реализују и додатне конотативне компоненте. Семантички помак новонастале јединице диференцира од постојећих еквивалената не само стилском маркираношћу него и емотивним садржајем, што се интерпретира као **емотивно-експресивна маркираност**. Емотивно значење ових јединица са негативном конотацијом, зависно од наведених прагматичких елемената комуникације, реализује се као експресија у дијапазону **неодобравања**, **омаговањавања**, **презирања**, **ругања**, **шподаштавања**, **прошсања** и сл.⁶.

Изразитија емотивно-експресивна маркираност, чији се смисао у свакој ситуацији посебно може прецизно утврдити, одваја ове јединице од осталих јединица из нашег корпуса. Ове друге се јављају само као **стилски маркиране** јединице са негативном конотацијом чија се експресивност у највећем броју случајева не може прецизно утврдити. Показује се, наиме, да **одређен субјективни став** субјект именована („језичка личност“) испољава само у процесу именовања човека, док је индиферентнији у наведеном смислу када су друге реалије у питању. Чини нам се, да овако испољена антропоцентричност представља битан фактор у одређивању типа маркираности експресивних јединица, а и типова експресивности.

2.2.1.2. Другу групу именица чине ушверби који упућују на друге реалије. То су примери типа: *лажњак* — оно што је лажно, *крушњак* — крупни план (према изразу „у крупном плану“), *грушњак* — групни секс; *бувњак* — бувља пијана, *студењак* — студентско насеље, *слободњак* — слободан ударац (у фудбалу); *цртнић* — цртани филм, *порнић* — порнографски филм, *љубнић* — љубавни роман, *минић* — мини сукња, *дјутнић* — дјутни-фри шоп; *минималац* — минимални лични доходак, *швајцарац* — швајцарски франак; *сипћа* — сиптан новац; *каубојац* — каубојски филм; *дискаћ* — диско-клуб; *саобраћајка* — саобраћајна несрећа.

У Селенићевом роману јављају се само јединице *лажњак* и *крушњак*, за које ћемо навести примере: Старац их гледа сетно. Приметила

⁶ У комуникацији се сваки пут актуализује нови вид емотивног односа, па се сложени смисао експресивне реализације мора у сваком случају посебно представљати одговарајућим квалификаторима наведеног смисла и прагматичким елементима комуникације. Правилан избор квалификатора и уочавање релевантних прагматичких елемената нарочито је значајно у лексикографском представљању експресивних јединица. Међутим, процедура идентификовања наведених елемената је компликована јер захтева разрешавање сложене смисаоне структуре емотивног значења. Неп. Телија, 1988: 48—52 (сложеност смисаоне структуре квалификатора „презриво“ представљена је на стр. 50) и Димитрова, 1994: 61—67.

сам и раније тај поглед *лажњак*; Седимо у „Плавом јахачу“. Старац Којовић и ја... ко на Сан Мину. Старац у *крушњаку*. Около хаос (10).

И код овог типа универба преовлађује суфиксална деривација која се остварује на исти начин као и код претходне групе именица која се суфиксима: *-ак/-њак*, *-ић*, *-иц*, *-аћ* и *-ка*. Ново значење изведеница реализује се као **стиљска маркираност** карактеристична за неофицијелно комуницирање и фамилијаризацију ситуације. Негативна конотација реализује се углавном као општа експресивност, мада се у неким случајевима, зависно од комуникативне ситуације, може идентификовати као **омаловажавање** или **пропсање**.

2.2.2. Глаголски универби

У нашем корпусу јављају се примери типа: *митинговати* — држати митинг, *менаџервати* — бавити се менаџерством, *драмвати* — понашати се драматично, *усосити (се)* — довести (некога)/допети у неугодан положај (према изразу „бити/наласити се у сосу“), *ћоркирати* — затворити у ћорку, *чабрирати* — запасти у тешку ситуацију (према изр. „бити у чабру“), *кризирати* — доживљавати кризу (обично о наркомањима), *ноктирати* — дати некоме нокат (одбити некога), *дектирати* — остати без кинте (повца).

Код Селенића се јављају универби: *ћоркирати*, *дектирати* и *ноктирати* у примерима: Да ли је Ставра зацста мутно са Швабама? Или су га *ћоркирали* сасвим без везе (119); Мене нервира само то што смо *дектирали* (135); Потпуно смо *дектирали* (66); Мука мени, али много мило кретену... Нисам могла да га *ноктирам*. Гледа болеливо, ђубре кретенско (208); Јесте се на мене намерачно економ кампа... *Ноктирам* ја њега кад год ми приђе (90).

И глаголски универби су настали суфиксалном деривацијом мотивационе основе за коју се узима прилошка одредба или објекат из сложеног еквивалента. Од суфикса јављају се: *-вати* (најчешће), *-сати* и *-ити*. У основи неких изведеница, као што показују примери, јављају се фразеолошке јединице и жаргонска експресивна лексика, па се универби овог типа реализују као стилска средства за појачавање експресивности. Експресивност глаголских универба у нашем корпусу је углавном општег типа као и код именица из друге групе. Зато се и они јављају као **стиљска средства** фамилијаризације у неофицијелној комуникацији, углавном са негативном конотацијом која се у појединим случајевима може реализовати као **ругање** и **пропсање**.

2.2.3. Придевски универби

Већина примера овог типа јавља се у Селенићевом роману као одазноналне изведенице са нарочитим стилским ефектима. То су: *увоболи* (према изр. „боли га/је уво“), *збрдоздоласан* (према изр. „с брда с дола“), *свекриви* (који су за све окривљавани), *бебети* (који је као у

бебе). Примери: Врцалов — крупски сведок за чије сведочење пинок не боли уво. Осим, нарафски, кретеша и мене. Па *увоболти* кретеш пита (192); А књига, како год да је здепем, биће састављена од пабирака. Разних. Понекад, бојим се — биће и *збрдоздописаних* (7); Бивши *свекриви* постају свеци (120); Не могу рећи ни када се надражај населио у мој *бебелни* мозак (49). Код Клајна смо нашли само два примера: *кичаст* — који има особине кича и *навалентан* — који наваљује (на некога)/који је наертљив.

Придевски уинверби у нашем корпусу нису регуларна појава, него се јављају као оказионалне реализације са тенденцијом успостављања нарочитог творбеног типа који није својствен именничким и глаголским уинвербима. То је творбени тип у коме се уинверби реализују као еквиваленти фразеолошких јединица и који се, као стилска средства, употребљавају за појачавање експресивности исказа. Негативна конотација ових јединица инхерентне експресивности у неким случајевима може бити идентификована као *омаловажавање* или *ругање*, *пемејавање*.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Бабанов 1994 Бабанов, Андрей В., Уинвербизација как стилистическое средство, *Stylistyczne konfrontacje*, Opole, 125—132.
- Борисова—Лукашанец 1983 Борисова—Лукашанец, Е. Г., О лексике современного молодежного жаргона (Англоязычные заимствования в студенческом сленге 60—70-х годов), *Литературная норма в лексике и фразеологии*, Издательство „Наука“, Москва, 104—120.
- Димитрова 1994 Димитрова, Стефана, Изразяване на неодобрение, безразличие и презрение, *Stylistyczne konfrontacje*, Opole, 61—67.
- Dynamika 1989 *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*, Ján Horecký, Klára Buzássyová, Jan Bosák, a kolektív, Veda vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava, 298—306, 370, 381—382, 383.
- Zima 1961 Zima, Jaroslav, *Expresívne slova v súčasnej češtině*, Studie lexikologická a stylistická, Nakladatelství československé akademie věd, Praha, 12—42.
- Ивић 1979 Ивић, Милка, Преобладајућа кондензација у граматичком опису словенских језика, *Зборник реферата са заседања Међународне комисије за проучавање граматичке структуре словенских језика*, Скопје, 117—122.
- Клајн 1992 Клајн, Иван, *Речник нових речи*, Матица српска, Нови Сад.
- Радовановић 1990 Радовановић, Милорад, *Степи из синтаксе и семантике*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића Сремски Карловци / Добра вест, Нови Сад, 13—50.
- Ристић 1994 Ристић, Стана, Конотативни аспекти значења експресивне лексике (лексиколошко-лексикографски приступ на корпусу Речника САНУ), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXVIII/1—2*, Нови Сад, 537—542.
- Селенић 1993 Селенић, Слободан, *Убиство с предомшљајем*, Просвета, Београд.
- Телия 1988 Телия, В. Н., Метафора как модель смыслопроизводства и её экспрессивно-оценочная функция, *Метафора в языке и тексте*, „Наука“, Москва, 26—52.

Ходакова 1983 Ходакова, Е. П., Народно-разговорна лексика и литературна норма (прва трећина—средина XIX в.). *Литературна норма в лексике и фразеологији*. Издање „Наука“, Москва, 5—36.

S u m m a r y

S t a n a R i s t i ć

EXPRESSIVENESS OF ONE-WORD LEXEMES IN COLLOQUIAL SPEECH

In our paper we present on a limited corpus general characteristics of univerbalization as a word-forming process and means of expression in some stylistic types of colloquial speech. One-member lexemes as new simple names function in speech as units with inherent expressiveness because their most prominent feature is their focus on language as a conveyer of stylistic expressiveness. Our corpus shows that this type of lexis is usually a result of word-building by suffixation of syntagma and the effect of this is informality in communication in colloquial speech. Naming of this kind is characteristic of the colloquial idiom of a smaller community of speakers and it is used to show closeness and familiarity among speakers. We have noticed that the differentiation of emotional effect of the stylistically marked one-word lexemes depends on the objects that are being named and on pragmatic factors in communication. One-word lexemes which are related to some characteristic of people show particular emotional charge and one-word lexemes related to other objects have an expressiveness marker of a general type.